

"СИЯРИ ШАРИФИ ТУРКИЙ" АСАРИНИНГ БОШҚА ШУ ТУРКУМДАГИ АСАРЛАР БИЛАН МУҚОЯСАСИ

Hamidxonov Axadxon Obidxon o'g'li

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti (PhD)*

ahadxon.hamidxonov.1996@gmail.com

Аннотация Ушбу тадқиқот ишида "Сияри Шарифи Туркий" асарининг туркий халқлар сийратчилик анъанасида тутган ўрни, унинг бадиий ва тарихий қиммати ҳамда бошқа шу туркумдаги хусусан, чигатой тилидаги асарлар билан қиёсий таҳлили ёритилган. Тадқиқот давомида асарнинг манбавий асослари, Муинуддин Ҳиравийнинг "Маориж ан-нубувва" асари билан генетик алоқаси ва Муҳаммад Раҳим Мускин томонидан амалга оширилган ижодий ўзлаштириш жараёнлари таҳлил қилинади. Ишда матншунослик ва қиёсий-тарихий методлардан фойдаланилган бўлиб, асар шунчаки таржима намунаси эмас, балки Марказий Осиё туркий адабий муҳитига мослаштирилган мустақил бадиий-тарихий ёдгорлик эканлиги илмий асосланган.

Калит сўзлар: Сияри Шарифи Туркий, Муинуддин Ҳиравий, Муҳаммад Раҳим Мускин, матншунослик, чигатой тили, сийрат, қиёсий таҳлил, Алтибармоқ, қўлёзма.

Кириш

Ислом тарихи ва маданиятида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлари ва фаолиятларига бағишланган сийрат асарлари алоҳида ўрин тутди. Араб ва форс тилларида шаклланган ушбу анъана кейинчалик туркий халқлар адабиётига ҳам чуқур кириб борди. Хусусан, XV-XIX асрлар оралиғида Марказий Осиёда яратилган сийрат мавзусидаги асарлар нафақат диний-тарихий, балки юксак бадиий ва лингвистик қийматга эгадир. Ушбу йўналишдаги энг муҳим ва ҳали тўлиқ тадқиқ этилмаган ёдгорликлардан бири – "Сияри Шарифи Туркий" асаридир.

Мазкур тезиснинг долзарблиги шундаки, "Сияри Шарифи Туркий" узок йиллар давомида тадқиқотчилар томонидан кўпинча Муинуддин Ҳиравийнинг "Маориж ан-нубувва" асарининг ёки унинг усмоний туркча "Алтибармоқ" вариантининг оддий таржимаси сифатида қараб келинди. Бироқ, сўнгги матншунослик тадқиқотлари ва манбаларни қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, ушбу асар чигатой (эски ўзбек) тилининг бой имкониятларидан фойдаланган ҳолда, маҳаллий адабий анъаналар асосида қайта ишланган ва муайян маънода мустақил асарга айлантирилган ноёб манбадир. Тадқиқот объекти сифатида

"Сияри Шарифи Туркий" қўлёзмасининг матний хусусиятлари ва унинг "Қисасул анбиё", "Тарихи анбиё ва ҳукамо" каби турдош асарлар билан муқоясаси танлаб олинди.

Асосий қисм

1. "Сияри Шарифи Туркий"нинг манбавий асослари ва генезиси

"Сияри Шарифи Туркий"нинг яратилиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг илдизлари XV аср Ҳирот адабий муҳитига бориб тақалади. Маълумки, Муинуддин Ҳиравийнинг "Маориж ан-нубувва фи мадориж ал-футувва" асари сийрат жанрининг мукамал намунаси ўлароқ, бутун Шарқ мусулмонлари орасида машҳур бўлган. Кейинчалик, XVI асрда Усманийлар империясида "Алтибармоқ" номи билан танилган туркча таржима юзага келди.

Бироқ, Марказий Осиё минтақасида, хусусан, Қўқон хонлиги ва Хива хонлиги ҳудудларида китобхонлар учун усмоний шеvasидаги асардан кўра, ўзларининг адабий тили – чигатой тилидаги версияга эҳтиёж мавжуд эди. Шу нуқтаи назардан, Муҳаммад Раҳим (тахаллуси Мискин ва бошқалар бўлиши мумкин, манбаларда аниқлаштириш талаб этилади) томонидан амалга оширилган иш улкан аҳамиятга эга. Қиёсий таҳлил шуни кўрсатадики, "Сияри Шарифи Туркий" муаллифи асл манба ("Маориж")га суянган ҳолда, воқеалар ривожини сақлаб қолган, аммо баён услубини туркий халқлар дунёқараши ва этнографиясига мослаштирган.

2. Чигатой тилидаги сийрат ва тарихий асарлар билан қиёсий таҳлил

Тадқиқотимизнинг марказий нуқтаси – "Сияри Шарифи Туркий"ни чигатой тилида битилган бошқа муҳим манбалар билан солиштиришдир.

- **Носируддин Рабғузийнинг "Қисасул анбиё" асари билан қиёс:** Рабғузийнинг асари (XIV аср) туркий сийратчиликнинг илк ва энг мукамал намуналаридан биридир. "Сияри Шарифи Туркий" ва "Қисасул анбиё" ўртасидаги ўхшашлик воқеаларни хронологик баён этиш ва пайғамбарлар мўъжизаларини тасвирлашда кўринади. Аммо фарқли жиҳат шундаки, Рабғузий кўпроқ халқ оғзаки ижоди ва ривоятларга (исроилиёт) урғу берган бўлса, "Сияри Шарифи Туркий" академик (ўз даври учун) ва тасаввуфий талқинга кўпроқ мойиллик билдиради. Тил хусусиятларига кўра, Рабғузийда қадимги туркий лексика (қорахонийлар даври) устунлик қилса, "Сияри Шарифи Туркий"да форс-тожик тилининг таъсири сезиларли бўлган классик чигатой тили нормалари устувордир.

- **Алишер Навоийнинг "Тарихи анбиё ва ҳукамо" асари билан қиёс:** Навоийнинг тарихий асарларида илмийлик ва лўндалик биринчи ўринга чиқади. Навоий пайғамбарлар тарихини ёритишда аниқ фактларга ва ишончли ҳадисларга таянишга ҳаракат қилган. "Сияри Шарифи Туркий"да эса бадий тўқима, рамзийлик ва воқеаларни ҳиссий бўёқлар билан тасвирлаш кучлироқ.

Масалан, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг меърож воқеалари тасвирида Навоий қисқа ва мазмунли баённи танлаган бўлса, "Сияри Шарифи Туркий" муаллифи "Маориж" анъанасига содиқ қолиб, бу жараённи ўта муфассал, тасаввуфий мақомлар тафсилоти билан ёритади.

3. "Сияри Шарифи Туркий"нинг ўзига хос хусусиятлари

Матний-қиёсий тадқиқот натижалари "Сияри Шарифи Туркий"нинг қуйидаги ўзига хос жиҳатларини аниқлади:

1. **Тил ва услуб:** Асар тилида Ўрта Осиё шеваларига хос сўз ва ибораларнинг қўлланилиши кузатилади. Усманий "Алтибармоқ" таржимасида учрайдиган ғарбий ўғуз лаҳжасига хос элементлар (масалан, *gelür*, *gidür* шакллари) ўрнига, муаллиф қатъий равишда чиғатой морфологияси (келур, барҳам урубон ва ҳ.к.)дан фойдаланади. Бу эса асарнинг маҳаллий китобхон учун тушунарли бўлишини таъминлаган.

2. **Шеърый парчалар:** "Сияри Шарифи Туркий" муаллифи насрий баён орасида туркий тилда битилган махсус шеърый парчаларни (ғазал, маснавий, қитъа) киритган. Бу шеърлар кўпинча таржима эмас, балки муаллифнинг (ёки котибнинг) ўз ижоди маҳсули бўлиб, асарнинг эмоционал таъсир кучини оширган.

3. **Изоҳ ва шарҳлар:** Матн ичида учрайдиган айрим мураккаб диний атамалар ёки тасаввуфий тушунчаларга муаллиф томонидан "яъни" сўзи орқали маҳаллий контекстан келиб чиқиб изоҳлар берилган. Бу ҳолат асарнинг маърифий аҳамиятини оширади.

Хулоса

Олиб борилган тадқиқот ва қиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, "Сияри Шарифи Туркий" асари Шарқ сийратчилиқ анъанасининг оддий давоми бўлибгина қолмай, балки ўзбек (туркий) мумтоз адабиётининг мустақил ва ноёб намунасидир.

Муаллиф Муинуддин Ҳиравийнинг "Маориж ан-нубувва" асари сюжетига таянган бўлса-да, уни чиғатой тили қонуниятлари, маҳаллий менталитет ва адабий дидга мослаб қайта яратган. Асарнинг "Қисасул анбиё" ва Навоий асарлари билан муқоясаси шуни кўрсатадики, "Сияри Шарифи Туркий" диний-тарихий мавзуларни бадий публицистик услубда, кенг халқ оммасига тушунарли тилда етказишда ўзига хос "кўприк" вазифасини ўтаган. Келгусида ушбу асар матнини тўлиқ транскрипция қилиш ва унинг лингвистик хусусиятларини чуқурроқ ўрганиш ўзбек матншунослиги олдидаги муҳим вазифалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек ва Туркий манбалар:

- Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000.
- Носируддин Бурҳонуддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. (Нашрга тайёрловчи: Э.Фозилов). – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
- Валихожаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
- Ҳамидий Ҳ. Эски ўзбек тили ва адабиёти манбалари. – Тошкент: Akademnashr, 2018.

2. Хорижий тадқиқотлар (Инглиз, Турк ва Форс тилларида):

- Altıparmak Mehmed Efendi. Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî (Tercüme-i Meâricü'n-nübüvve). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1257 (1841).
- Schimmel, Annemarie. And Muhammad Is His Messenger: The Veneration of the Prophet in Islamic Piety. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985. (Сийрат жанрининг умумий таҳлили учун).
- Storey, C.A. Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey. Vol. 1. London: Luzac & Co., 1970. (Муинуддин Ҳиравий ва унинг асарлари ҳақида).
- Erkan, Mustafa. "Meâricü'n-nübüvve". TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt: 28. Ankara: 2003. s. 206-207.

3. Қўлёзма манбалар:

- Сияри Шарифи Туркий. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фонди қўлёзмаси (Инв. рақами тадқиқотчингизнинг асл ишидан киритилади).